АЙЛЫК ИҖТИМАГЫЙ-ПЕДАГОГИК
ҺӘМ ФӘННИ-ӘДӘБИ ЖУРНАЛ

ОЕШТЫРУЧЫЛАР:
ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ХӨКҮМӘТЕ,
МӘГАРИФ МИНИСТРЛЫГЫ,
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВЫ

Мәгариф

МАЙ Татар телендә 1918 елның ноябреннән чыга № 5 (735)

Баш мөхәррир
Фәрит ШӘРИФУЛЛИН

РЕДКОЛЛЕГИЯ

Румин Акбашев,
Мәҗит Вәлиуллин
(баш мөхәррир урынбасары),
Рамил Вәлиев,
Тихния Гайфуллина,
Рәшит Исламшин,
Марат Лотфуллин,
Гайнан Мөхәммәтҗан
(җаваплы сәркатип),
Флера Сафиуллина,
Диләрә Сибгатуллина,
Рамил Хәлиуллин,
Камәрия Хәмидуллина,
Рүзәл Юсупов,
Фәүзия Юсупова,
Гөлшат Әхбәрова,
Равил Әмирхан,
Азат Әхмәдуллин,
Миңнехан Әхмәтҗанов

Телефоннар:

Баш мөхәррир	43-55-82
Баш мөхәррир урынбасары	43-26-72
Җаваплы сәркатип	49-36-82
Бүлек мөхәррирләре:	
Г. Вәлиева	49-36-80
Х. Вәлиев	49-36-80
М. Шәфигуллина	49-36-78
М. Шәрифуллина	49-36-80
Бизәлеш мөхәррире	
Г. Сабирова	49-36-82
Баш бухгалтер	
З. Сабирҗанова	49-36-78

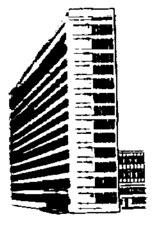

Хатлар өчен адрес:
420066, Казань,
ул. Декабристов, 2.
Редакция журнала
«Мәгариф», а/я 47.

© «Мәгариф», 1997 ел.

БУ САНДА

АҢ-БЕЛЕМ ВӘ ЭШ-ГАМӘЛ

Акбашев Р. — Янарыш чорындагы яңалыклар 2
Исламшин Р. — Программаларда милли төбәк өлеше 5
Мансуров Р. — Белем эчтәлеген баетабыз 6
Безнең генераллар — халкыбыз горурлыгы 9

БАШЛАНГЫЧ КЛАСС

Хәсәния М.— Сөйләмият дәресләре (Риторика) 11
Абдуллина Р. — Сөйләм әдәбенә өйрәтү (Ахыры) 14
Әхмәтова Р. — Сөйләмдәге кимчелекләрне төзәтү 17
Шәймәрдәнова А. — Сабыр төбе — сары алтын 20
Яугильдина З. — Халык җырлары — күңел көзгесе 22
Халиков Х. — Табышмаклар 24

ТУГАН ТЕЛ ҺӘМ ӘДӘБИЯТ

Әсәдуллина Э. — Сөйләмдә сурәтләү чаралары 25
Ваккасов Х. — Якташ язучыларыбызның иҗатын өйрәнү 26
Хатипов Ф. — Мөлкәтебезне барлаганда (Дәвамы) 28
Заһретдинова З. — Зәки Нури — сәяхәтче шагыйрь 31
Садыйков Р. — Туган телне укыту яхшыра 33
Ризванова Л. — Нинди сүзләрне күп кулланабыз? 35
Гомәр Саттар-Мулилле — Республикам -- татар телле Татарстан 36
Рус мәктәбендәге татар балаларына
Татар әдәбияты даһие (Викторина үткәрү өчен) 37
Рус балаларына — татар теле
Фәтхуллова К., Сазонова Н. — «Мин — кытай, ә мин — немец...» 38
Татар теленнән тестлар (III сыйныф өчен) 39
Дидактик материал (VI сыйныф өчен) 41
Фонетик уеннар 43

РУССКОЕ СЛОВО

Андреев П. — «Колымские рассказы» В. Шаламова (Урок-конференция) 46
Абдуллина С. — В гостях у сказки 49
Сафиканов О. — Путь к методическому мастерству 52

КУЛЬТУРА И ИСТОРИЯ ТАТАРСТАНА

Изучение татарской культуры, формирование национального самосознания (Программа) 54
Еналиев З. — Некоторые вопросы татарской педагогической культуры в эпоху средневековья 58

ГЫЙЛЕМ ДӨНЬЯСЫНДА

Вилькеев Җ. — Тәрбиягә бер караш 60
Әхмәтгалиев И. — Физика дәресләрендә туган як материалларын өйрәнү 62
Исмәгыйлева Ф. — Идел суы илле батман (Математика дәресләрендә фольклор әсәрләрен файдалану) 63
Хисамиева Н. — Авыл хуҗалыгында химия 65
Нәбиев Р. — Табигатьнең кадерен белеп 66
Хәбибуллин М. — Сөембикә ханбикә һәм аның кияүләре 68
Хәсәнова Р. — Хокук белеменә ихтыяҗ арта 69
Орлов В. — Укучыларыбыз сәламәт булсын 70

КЛАССТАН ТЫШ ЭШЛӘР

Вәлиев Р. — Балаларның җәйге ялы 72
Харисов Ф. — Милли мәгариф һәм мәдәният 73

СЕЗГӘ, ӘТИ-ӘНИЛӘР, МӨГАЛЛИМНӘР

Рафиков М. — Җил капкада җил тормый 75

Балык [illegible] тыгызлыгы һәм су тыгызлыгы турында [illegible] әйтергә мөмкин?

Су өслегендә [illegible] төбендә температураны үлчәгез [illegible]

Бирелгән чыганакның суы колхоз тарафыннан ничек кулланыла?

Елга суын [illegible] кулланууга нинди тәкъдимнәр кертә аласыз?

Исегездә [illegible] өчен "кәрәш" — су өчен "кәрәш" [illegible] бодай үстерү өчен 1000 т су кирәк!

Елгаласда [illegible] өчен ага?

Ни өчен елга [illegible] чыгара?

Ни өчен кайбер балыклар тиз хәрәкәт иткәндә йөзгечләре- [illegible] кысалар?

"Балык тебек [illegible]" әйтеме дөресме? Әгәр дөрес булмаса, ни өчен?

Электрлы балыклар турында нәрсәләр беләсез?

Исегездә [illegible] диңгез балыгы) — 50 — 60 *В*, Нил [illegible] — 350 *В*, электрлы елан балык 500 *В* тан зуррак көчәнешкә ия. Сигезаяк [illegible] чыгара.

Су [illegible] үзенә күрә тавыш каналы ул. Тавыш бу [illegible] буенча 1000 әр *км* га тарала.

Ма[illegible] байлыгының 1/3 ен океандагы электр [illegible] бирә.

Урман, аның байлыгы, саф һавасы безне гел куандыра. Урман планетабызның үпкәсе икәнен онытмыйк. 1 *га* урман 18 млн. $м^3$ һаваны углекислый газдан һәм тузаннан арындыра.

Соңгы вакытта урманнарны күпләп кисү тирәюньгә зыян китерде. Һәр кеше үзе яшәгән төбәктә табигатьне саклауга өлеш кертсә, ил буенча күпме файда булыр иде!

Җирле мәгълүматларга нигезләнеп, экологик темага мәсьәләләр чишәргә мөмкин:

1. Игенчелек өчен нинди кыш уңайлы булыр иде: күп карлымы яки аз карлымы?

2. Таудан кар катламнарының төшү куркынычын ничек аңлатырга?

3. Эчәр өчен яраклы су җирнең күп урыннарында юк яки җитми. Аны диңгез суыннан парга әйләндереп яки катырып алалар. Кайсы ысул уңайлы?

4. ГАЗ-53 автомобиле тәүлеккә 20 *кг* бензин сарыф итә. Ул тирә-юньгә газ чыгарып, нинди зыян китерә? 0°C та газның тыгызлыгы 0,002 $кг/м^3$. $\left(V = \frac{m}{\rho} = 10000\ м^3\right)$

Йомгаклап, шуны әйтәсе килә: җирле материалларны дәресләрдә, тиешле теманы узганда нәтиҗәле кулланыйк. Балаларыбызда табигатькә, тирә-юньгә сакчыл караш тәрбиялик!

Идел суы илле батман

(Математика дәресләрендә фольклор әсәрләрен файдалану)

Фәйрүзә ИСМӘГЫЙЛЕВА, АДПИ доценты.

Укучыларда үз халкының тарихына, рухи хәзинәләренә хөрмәт, алар белән горурлану хисләре тәрбияләү — әһәмиятле бурычларның берсе. Аны гамәлгә ашыру өчен халык авыз иҗаты әсәрләренә мөрәҗәгать итү уңай нәтиҗә бирә.

Әйтик, V классста математиканы өйрәнү натураль саннар белән танышудан башлана. Берәмлекләр тикшергәндә берничә мәкаль һәм әйтемне мисал итеп китерергә мөмкин:

Бер елда ике яз булмый.

Бер көн артка калсаң, биш көндә дә куып җитә алмассың.

Тимерчедә пычак — унике кочак.

Кырык ел яңгыр яуса да, мәрмәр ташка су үтмәс.

Егет кешегә җитмеш төрле һөнәр дә аз.

Булган мең төрле эш башкарган, ялкау көнен бушка уздырган.

Табышмаклардан файдалану яңа фәнни төшенчәләр белән танышу кебек җитди дәресне бермә-бер җанландырып җибәрә. Мәсәлән, ул дәресләрдә мондый табышмакларны китерергә була:

Бер чынаяк эчендә ике төрле сөт. (Йомырка.)

Бер анада биш бала. (Кул белән бармаклар.)

Бер төп борчак, унике кузак, шулар эчендә өч йөз алтмыш биш борчак. (Ел, айлар, тәүлекләр.)

Үзе бер, күзе мең. (Уймак.)

Арифметик табышмаклар балаларның гамәлләр башкаруын да таләп итәчәк:

Кырда кырык багана,
Баганалар саен кырыгар божра,
Божра саен кырыгар ат,
Барысы ничә ат? (Алтмыш дүрт мең ат.)

Билгеле булганча, халык авыз иҗатында санамышлар киң кулланыла. Балалар, алардан файдаланып, күңелле итеп качышлы уйныйлар. Түбәндәге сорау-табышмактан файдаланып, тәнәфестә ишек алдында "качышлы", я булмаса, *куып тотышлы уены оештырырга мөмкин. Бу* дәреснең үзенә бертөрле дәвамы булачак.

Уенны алып баручы:

— Берәү, икәү, өчәү, дүртәү, бишәү, алтау, җидәү, сигез, тугыз, ун, унбер. Шулар ниләр — санап бир,— ди.

Укучылардан берсе сүзне дәвам итә:

— Беренчесе — борау,
Икенчесе — игәү,
Өченчесе — өчаяк,
Дүртенчесе — дүртпочмак,
Бишенчесе — бишек,
Алтынчысы — ашык,
Җиденчесе — җидегән,
Сигезенчесе — сиртмә,
Тугызынчысы — тукмак,
Унынчысы — уймак,
Унберенчесе — йомгак.
Куып тот әле, мин бит йомгак.

(Соңгы сүзне әйткәч, бер иптәшенә җиңелчә сугып ала һәм йөгереп китә. Иптәше аны куып тотарга тиеш.)

Әкиятләрдә кулланыла торган [illegible]ннарны да

дәрестә файдалану отышлы: өч ул, өч кыз, өч сорау, җиде егет, җиде төн уртасы, өч юл чаты, дүрт юл чаты һ. б. "Ак бүре" әкиятендә тылсымчы җитмеш төрле һөнәр белә, җитмеш төрле рәвешкә керә ала.

Халык мәзәкләре үзләренең тапкыр мәгънәле, җор телле, гыйбрәтле, шул ук вакытта күңелле эчтәлеге белән аерылып тора. Шуңа күрә дә алар укучылар сөйләмен баетырга ярдәм итә. Менә "Тугыз агай" мәзәге. Тугыз агай, туган авылын ташлап, ерак җирләргә эш эзләргә чыгып китә. Агыйдел аша чыккач, бер-берсен барламакчы булып (барысы да исән-саумы, янәсе), санарга керешәләр. Берсе саный — сигез чыга, икенчесе саный — тагын сигез. Аптырашкач, аякларыннан чабаталарын салалар да тезеп куялар.

— Барыбыз да исән-сау икән!— дип сөенешәләр һәм юлларын дәвам итәләр.

"Хуҗа Насретдин кыскычны йөз сумга сатмакчы булган" мәзәгендә берәмлекләргә дә, дистәләргә, йөзләргә дә мисаллар бар: йөз сум, бер кеше, биш аршын, ун аршын.

Башка үлчәү *берәмлекләрен өйрәнү дәресләрендә* (*мм, см, м, км; г, кг, т*), мәйдан, күләм, авырлык үлчәү берәмлекләре белән беррәттән, укучыларга *татар халкының борынгыдан ук кулланылып килгән үлчәү берәмлекләре турында да мәгълүматлар бирелә*: колач, сажин, аршын, *карыш, бер кул буе (кул озынлыгында), терсәк буе* (бармак очларыннан алып, терсәккә кадәр булган озынлык), кул яссуы (кул йөзе киңлеге), *бармак иллесе* (бармак киңлеге). Ерак аралар озынлыгын билгеләү өчен дә халыкның үз төшенчәләре бар: чакрым, чумкас, фарсах (5 чакрым). Борынгы болгар бабаларыбыздан безгә көннәр, айлар белән исәпләнә торган юл озынлыклары билгеле: көнлек юл (бер көнә якынча 35 км га тигез), айлык юл. Атның бер көнлек юлы 40—50 *км*.

Мондый үлчәү берәмлекләренә халык авыз иҗаты әсәрләрендә мисаллар җитәрлек. "Иңе ничә аршын булсын?" мәзәгендә бер ата улын базарга 10 аршын озынлыктагы дилбегә сатып алырга җибәрә. Егет, 10—15 чакрым юл үткәч, кире әйләнеп кайта.

— Дилбегәнең озынлыгы 10 аршын диден, диюен, иңе күпме булсын соң?— дип сорый ул әтисеннән.

Ата улының акылсызлыгына хәйран калган һәм әйткән:

— Иңе синең акылың кадәр булсын инде,— дигән.

"Ак бүре" әкиятендә тылсымчы әнисен эзләп йөргән егеткә юлны бик кызыклы итеп өйрәтә: "Минем урманымнан өч көн, өч төн киткәннән соң, дию патшасының җиренә барып чыгарсыз. Ул дию җиреннән өч көн, өч төн барганнан соң, бер алтмыш колач юанлыгы алтын тирәккә очрарсыз...". "Турай-батыр" әкиятендә батыр һәм аның юлдашлары каршына бер кәрлә килеп чыга: "Үзе бер карыш, сакалы — биш карыш" икән. "Таз — патша кияве" әкиятендәге юрга ат бер сикерүдә ун сажин киңлектәге елганың аргы ягына чыга ала икән.

Мәсьәләне балаларга табышмак рәвешендә итеп тәкъдим итсәң дә була:

— Йөз аршынлык баганага таракан менә, көн буена утыз аршын өскә күтәрелә, әмма төн буена егерме аршын аска төшә. Бу таракан баганаң башына ничә көндә менеп җитәр? (Сигез көндә; баштан җиде көн һәм җиде төндә җитмеш аршын юл үтә. Сигезенче көнне калган утыз аршынны күтәрелә дә багана башына менеп җитә).

Дәреслек мәсьәләләре балаларны кайчагында ялыктыра. Менә, укытучы аларга элекке санау-үлчәү берәмлекләрен бүгенге кулланышта булганнары аша күрсәтергә тәкъдим итә. Шулай итеп, мәсьәләләр гади генә түгел, әкият мәсьәләләренә әйләнеп китә, һәм аларны балалар рәхәтләнеп чишәләр. Әлбәттә, табышмак та урынлы булачак:

— Үзе бер карыш, койрыгы унбер карыш. (Инә белән җеп.)

Мәйдан үлчәү ысуллары өйрәнелгәндә халкыбыз тормышында киң кулланыш тапкан төшенчәләр байтак: җир буе (4800 кв. колач яки 2 дисәтинә, шул ук 80х60 сажин), ярты җир, *чирек җир* (*җир буеның дүрттән бер өлеше*), почык (җир буеның сигездән бер өлеше). Өлешләр булган үлчәмнәрдән файдаланып, гади *вакланмалар, аларны кушу, алу ысуллары* белән танышу дәресләрендә балаларга әкиятләр укырга, үзләренә шундый мәсьәләләр иҗат итәргә *кушарга* мөмкин. *Мәсәлән*:

Бер колач (сажин) 2,13 метрга тигез. 60 колачлы имән агачының озынлыгы күпме булыр?

Җир буе 4800 кв. *колач* булса, җир буе ничә квадрат метрдан тора?

Бер квадрат сажинда ничә квадрат метр бар?

Без *1 аршынның 1/3 сажин* икәнен беләбез. "Иңе ничә аршын булсын?" мәзәгендә ата улына ничә метр озынлыктагы дилбегә сатып алырга кушкан икән?

Күләм үлчәү берәмлекләрен өйрәнү дәресендә халкыбыз озак еллар кулланган берәмлекләрне белү бер дә артык булмас иде, ни дисәң дә алар — рухи мирасыбызның, халык тормышының бер сәхифәсе. "Бер чиләк сөт, су" дигәндә, 12 литр сүзе кулланылмаса да, 12 литр күләмендәге су, сөт булуын һәркем белгән. Чиләк үзе вакланмаларда да кулланыла алган: бер чиләк (1/4 чиләк = 3 *л*), бер әчмуха (1/8 чиләк = 3/2 *л*).

Татарда "Идел суы илле батман" дигән мәкаль бар. Батман — авырлык үлчәү берәмлеге ул. 4 подаука, ягъни 64 *кг* — батманның авырлыгы. Ә бер потта — 16 *кг*. Тормышта, бигрәк тә авыл җирендә, борынгы заманнардан килгән авырлык үлчәү берәмлекләре әле бүген дә кулланыла: кандар — 41 *кг*; почык — ике подаука, ягъни 32 *кг*; кадак — 410 *г*. Монда да фольклор үрнәкләреннән файдаланырга мөмкин:

— Үзеңдә батманы, кешедә почыгы.

— Батман алсаң, сайлап ал,
Эчен-тышын барлап ал.

Шуларга өстәп, укучыларга "Өч кадаклы мәче" мәзәген сөйләргә мөмкин:

— Хуҗа, базардан өч кадак ит алып кайткан да хатынына бәлеш пешерергә кушкан.

Бәлеш өлгергәч, хатыны ирен көтәсе урында, дус-ишләрен чакырып кунак иткән. Алар бәлешне, бер кисәген дә калдырмыйча, ашап бетергәннәр.

Кич белән Хуҗа кайткач, хатыны аның алдына суга пешкән ярма шулпасы китереп куйган. Хуҗа аптырап:

— Ә бәлеш кайда соң?— дип сораган. Хатыны:

— Әй, Хуҗа, бер бәхетсезлек булды бит әле. Чоланга мәче кергән дә итнең бер кисәген дә калдырмыйча ашап бетергән,— дигән.

Хуҗа өстәл артындагы үлчәүне тартып чыгарган да мәчене утырткан. Мәченең авырлыгы

нәкъ өч кадак булган хуҗа аптыраган: “Әгәр дә бу өч кадак аның ашаган ите булса, аның үз авырлыгы кайда? Әгәр дә бу мәченең үз авырлыгы булса, ул вакытта мәче ашаган итнең авырлыгы кайда соң?”— дигән.

Күренгәнчә, халык авыз иҗаты әсәрләре кайда да урынлы, гыйбрәтле. Аларның төгәл фәннәргә багышланган дәресләрдә кулланылуы бик отышлы. Туган тел, әдәбият дәресләрендә алардагы эчке мәгънә, мәгънә күчеше, метафоралар, образлылык игътибар үзәгендә торсын, математика, физика һәм башка табигать фәннәрен үзләштерү барышында укучылар халык авыз иҗаты әсәрләрендә тормыш-көнкүреш тәҗрибәсе тупланганлыгын, аларның акыл эшчәнлеге, хезмәт, эзләнүләр нәтиҗәсе икәнлегенә төшенәләр.

Файдаланган әдәбият:

1. **Исәнбәт Н.** Татар халык мәкальләре һәм әйтемнәре. Өч томда.— Казан: Тат. кит. нәшр., 1959.

2. Татар халык иҗаты. Мәзәкләр. (Төзүчеләр: **Х. Ш. Мәхмүтов, А. Садыйкова.)** — Казан: Тат. кит. нәшр., 1979.

3. Татар халык әкиятләре. (Төзүче: **Л.Җамалетдинов.**) — Казан: Тат. кит. нәшр., 1989.

4. **Беркутов В.** Народный календарь и метрология булгаро-татар.— Казань: Тат. кн. изд-во, 1987.